

JAARBOEK
VAN HET
 EUROPEES
GENOOTSCHAP
VOOR
MUNT- EN
PENNINGKUNDE

20

18

DE HEILIGE STEFANUS EN SATAN

Oleg TROSTYANSKIY
(Cheboksary, Russia)

EUWENLANG HEBBEN VREEMDE EN VAAK MYSTERIEUZE MIDDELEEUWSE afbeeldingen de aandacht getrokken niet alleen van (kunst)historici, maar ook van heel wat geïnteresseerden zonder academische opleiding. Veel mensen blijven gefascineerd door de stenen en houten beelden van Santiago de Compostella in Spanje, Urnes in Noorwegen of Vladimir in Rusland. Bijna duizend jaar geleden gebruikten ambachtslui en kunstenaars een complex systeem van symbolen en voorstellingen waarvan de betekenis voor een groot deel verborgen blijft voor de hedendaagse toeschouwer. Ondanks de talloze boeken en artikels gewijd aan de analyse en de interpretatie van de symbolentaal in de romaanse en gotische kunst, ontgaat de juiste betekenis van heel wat afbeeldingen ons nog steeds.

Deze romaanse symbolentaal wordt ook op sommige munten gebruikt. In een aantal gevallen blijft een sluitende verklaring achterwege. We weten niet waarom ‘een man met gewichten’ over een ‘touw’ springt op denieren uit Minden, noch waarom de muntmeester van Wenen vreemde monsters op zijn penningen liet afbeelden, en evenmin van wie het hoofd met drie gezichten is dat op Hongaarse bracteaten prijkt.

Een van de meest intrigerende afbeeldingen uit die tijd bevindt zich op denieren van Wladislaus I, hertog van Bohemen (1109-1117 en 1120-1125), Olomouc (CZ) (1110-1113) en Brno (CZ) (1113-1115). Tijdens zijn regering werden zogenaamde satansmunten geslagen, waarvoor het *Lexikon der Numismatik* onder het lemma *Satansmünze* de volgende verklaring geeft (*vertaald*): ‘Satansmunten is de naam van denieren van Wladislaus I, hertog van Bohemen (1109-1125) waarop een hoofd naar links afgebeeld is met een lange neus, horens en een hanenkam van ruig haar, als voorstelling van het hoofd van Satan en met het omschrift SATANAUS. De aanleiding tot de uitgifte van deze satansmunten waren een reeks mysterieuze natuurfenomenen die plaatsvonden in 1117-1123 en die aan Satan werden toegeschreven’^[1]. Eduard Fiala beschrijft vijf varianten van deze satansmunten die elk een andere legende dragen^[2].

[1] FENGLER, GIEROW & UNGER, p. 427.

[2] FIALA, p. 354-355, nrs. 1471-1475.

Beschrijving

De voorzijde toont de voorgevel van een kerk met drie torens met kogelvormige koepels. De middelste toren is getopt door een kruis. Het geheel is omsloten door een parelcirkel. Het randschrift VLADIZLAVS is op verschillende manieren vervormd. Op een van de varianten (nr. 1471) is het opschrift retrograad. De letters worden van elkaar gescheiden door een ornament gevormd uit drie (••) of vier (•••) punten.

Op de keerzijde wordt een hoofd met een lange neus naar links afgebeeld binnen een parelcirkel. Het omschrift begint met een kruisje (+) en luidt:

nr. 1471: SATTΛΛAVSS

nrs. 1472 en 1473: SATΛΛAVS

nr. 1474: SΛΛANAVS (omgekeerde T)

nr. 1475: ΣΛΛLNHA (omgekeerde s en T)

De munten hebben een diameter van 16 mm en een gemiddelde massa van 0,61 g voor vijf exemplaren.

Fig. 1

Fiala geeft spijtig genoeg geen foto's van deze munten waarvan hij er slechts één – nr. 1472 – afbeeldt als tekening. Deze tekening diende als basis voor de reconstructietekening bij Cach (fig. 1).

Fiala merkt op dat dit type vanuit iconografisch oogpunt een buitenbeentje is in de Tsjechische muntslag van de 11de eeuw. De overgrote meerderheid van de munten uit die periode draagt op de voorzijde immers de naam en de titel van de vorst en op de keerzijde de naam van een heilige – de heilige Wenceslaus (Vaclav) op Boheemse denieren en de H. Petrus op Moravische munten.

De ornamenten, die de letters op de keerzijde van elkaar scheiden, hebben evenmin parallellen op Boheemse of Moravische munten. Verwijzend naar de *Chronica Boemorum* van Cosmas van Praag (ca. 1045-1125) brengt Fiala de beeldenaar van de keerzijde in verband met de 'prins van de duisternis' die de vorm kon aannemen van de 'eeuwige slechte jood'. Volgens hem werden de munten geslagen onder Wladislaus I als gouverneur van Olomouc in 1110-1113^[3].

De opvattingen van Fiala worden gedeeld door de meeste hedendaagse vorsers van de Tsjechische middeleeuwse muntslag^[4].

[3] FIALA, p. 354-355.

[4] Onder meer CACH, p. 37, nr. 528; SMERDA, p. 104, nr. 381; FRYNAS, p. 117; OLOM 6.1.

Vier van de vijf gekende satansdenieren zijn afkomstig uit een grote muntschat die in 1886 werd gevonden in Rakvice (CZ), een gemeente in Zuid-Moravië en die vóór 1130 werd verborgen^[5].

foto 1

In de herfst van 2015 werd een klein complex van munten (*terminus post quem* 1136) gevonden te Archangelsk (RU) op de oever van de Noordelijke Dvina. In deze vondst bevond zich een munt van een type dat eerder niet gekend was (foto 1).

foto 2

In de lente van 2016 werden met behulp van een metaaldetector in Sosnovo (RU) een twintigtal munten gevonden op de plek waar eerder de Sosnovskyschat (*terminus post quem* 1125)^[6] werd ontdekt. Een van deze denieren (foto 2) werd geslagen met dezelfde voorzijdestempel als het exemplaar dat eerder in Archangelsk werd gevonden.

Beschrijving

foto 1 (200%)

foto 2 (200%)

afb. 2 (125%)

De voorzijde toont de voorgevel van een kerk met drie torens met bolvormige koepels. Boven de middelste torens prijkt een ster met zes stralen. Het geheel is omsloten door een parelcirkel. Het opschrift begint met een kruisje (✠) en luidt TRVONCA. De letters zijn van elkaar gescheiden door een ornament van twee (:), vier (⋄) of vijf (⋆) punten. Rondom dit alles bevindt zich een parelcirkel.

[5] CACH, p. 73-74, nr. 297.

[6] MIKHELSON & TROSTYANSKIY, p. 229-290.

De keerzijde toont de buste van een man naar links, gehuld in een mantel die bevestigd is met een fibula, en die een diadeem rond zijn hoofd draagt. De buste doorbreekt een parelcirkel. Het opschrift luidt: TSCS STEPĦANVS waarbij de letters E en P spiegelverkeerd staan en de V op een omgekeerde A lijkt.

De diameter van beide exemplaren bedraagt 16 mm en de massa van het exemplaar uit Sosnovsky bedraagt 0,92 g. De massa van de denier uit Archangelsk is spijtig genoeg niet gekend.

Ondanks het feit dat het opschrift van de keerzijde is verbasterd, kan er geen twijfel over bestaan dat het verwijst naar de heilige Trudo, stichter en patroonheilige van de Trudo-abdij in Sint-Truiden. Vermits deze abdij tot 1227 op wereldlijk vlak afhing van de bisschop van Metz, is het logisch dat op de voorzijde de beeltenis van de heilige Stefanus prijkt, vermits hij de patroonheilige van Metz was.

Een denier van Sint-Truiden uit de Zweedse schat van Johannishus (*terminus post quem* 1120)^[7] helpt de aanmuntingsperiode van dit type te dateren. Omwille van de sterke gelijkenis tussen de munten gevonden in Zweden en Rusland lijkt het waarschijnlijk dat de muntstempels voor beide munten bijna gelijktijdig werden vervaardigd en wellicht zelfs door dezelfde graveur.

De relatieve chronologie van de Sint-Truidense munten van het einde van de 11de en het begin van de 12de eeuw kan worden afgeleid van de *termini post quem* van de schatten waarin ze voorkomen, de toenemende verbastering van de legendes en de beeldenaren op de keerzijde.

1. ILISCH 43.2, *terminus post quem* 1085

Vz.: S STEPĦAIVS

Kz.: kerk – SCS TRVDO I

2. ILISCH 43.4, *terminus post quem* ?

Vz.: /CS STEPĦ/NVS

Kz.: kerk – SCS /RVDO I

3. ILISCH –, *terminus post quem* 1125

Vz.: TSCS STEPĦANVS

Kz.: kerk – TRVONCA

4. ILISCH 43.3, *terminus post quem* 1120

Vz.: /PHANVDS (retrograad)

Kz.: potentiekruis – TS RVODSE

[7] *Corpus Nummorum* [...], p. 68, nr. 5.112.

Afgaande op deze relatieve chronologie werden beide in Rusland gevonden denieren, eerder geslagen dan het exemplaar uit de Zweedse vondst, omdat de kerk meer lijkt op de oudere uitgiften^[8]. Ze werden dus waarschijnlijk geslagen bij het begin van de 12de eeuw, wellicht rond 1110.

Als men de santansdenieren van Wladislaus I en de stephanusdenieren van Sint-Truiden met elkaar vergelijkt, dan vallen onmiddellijk enkele gelijkenissen op. De afbeelding van de kerk op beide types is erg gelijkend en komt daarenboven niet voor op andere types. De letters van de opschriften op de 'kerkzijde' worden van elkaar gescheiden door ornamenten die erg op elkaar lijken. Ook de bustes hebben gemeenschappelijke kenmerken, zoals de lange neus en het haar dat wordt voorgesteld door lokken die bijna parallel zijn. Vermits de beeldenaar typisch is voor denieren van de Zuidelijke Nederlanden tijdens het eerste kwart van de 12de eeuw, maar volkomen vreemd is voor Boheemse en Moravische munten, kan er geen twijfel over bestaan dat een Oost-Europese muntmeester het munttype kopieerde en niet omgekeerd.

Ondanks het feit dat er op dit ogenblik geen vondsten van Sint-Truidense denieren zijn geattesteerd in Tsjechië, kan niet worden uitgesloten dat plaatselijke muntmeesters kennis hadden van dergelijke munten. Munten uit de Nederlanden daterend uit de late 11de en vroege 12de eeuw bereikten in elke geval het nabije Bohemen zoals blijkt uit vondsten^[9].

De ongebruikelijke en kwaliteitsvolle denieren van Sint-Truiden onderscheidden zich gunstig van de meeste andere Europese munten en vormden daarom een aantrekkelijk model voor navolging.

Het is echter moeilijk een verklaring te vinden waarom het portret van de heilige Stephanus zonder al te ingrijpende wijzigingen een tweede leven ging leiden als een portret van Satanaus of Satan. Rekening houdend met het feit dat de opschriften op Tsjechische denieren vaak retrograad gelezen moeten worden en dat de letters in spiegelschrift staan, kunnen we de opschriften van de Sint-Truidense denieren vergelijken met deze van de satansdenieren:

SAN AH^PETSSCST → SATTAHAV SS → SA T ANAV S

Alle letters van de opschriften op de keerzijde van de satansdenieren bevinden zich ook op de keerzijde van de Sint-Truidense denieren en zes ervan bevinden zich daarenboven ongeveer in dezelfde volgorde.

Cosmas van Praag, een tijdgenoot van Wladislaus I, gebruikt de schrijfwijze *Sathan* in zijn Kroniek van Bohemen^[10]; de vorm *Satanavs* lijkt echter niet voor te komen in Boheemse geschreven bronnen van die tijd. Wellicht ontstond het opschrift eerder toevallig bij het kopiëren van de oorspronkelijke munt door een Tsjechische graveur die niet alle letters kon lezen of omdat hij een beschaaid voorbeeld moest kopiëren.

[8] ILISCH 2014, nrs. 43.2 en 43.43.

[9] Bijvoorbeeld MENADIER, p. 237-268, muntschat van Praag, *terminus post quem* 1138.

[10] *Cosmae Chronica Boemorum*, p. 231-232.

Als besluit kan worden gesteld dat de satansdenieren Boheemse of Tsjechische imitaties zijn van Sint-Truidense voorbeelden. De munten werden aangemunt onder de regering van Waldislaus I zonder dat er een aanwijsbaar verband is met de duivelse Satan.

Bibliografie

- Cosmae Chronica Boemorum* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum. Nova series), Berlin 1923.
- F. ČAČH, *Nejstarši české mince* II, Praha 1972.
- Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt*, 4. Blekinge 1, Stockholm 2010.
- H. FENGLER, G. GIEROW & W. UNGER, *Lexikon der Numismatik*, Berlin 1976³.
- E. FIALA, *České denary*, Praha 1895.
- J.G. FRYNAS, *Medieval coins of Bohemia, Hungary and Poland*, London 2015.
- P. ILISCH, *Die Münzprägung im Herzogtum Niederlothringen* (Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 84-85, 1997/1998 [2000]).
- P. ILISCH, *Die Münzprägung im Herzogtum Niederlothringen. II: Die Münzprägung im südwestlichen Niederlothringen und in Flandern im 10. und 11. Jahrhundert.* (Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 100, 2014).
- J. MENADIER, *Deutsche Münzen* 4, Berlin 1898.
- А.Р. Михельсон & О.В. Тростянский, Клад первой половины XII в. из Приозёрского района Ленинградской области (*Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII-IX вв.*, Старая Ладога 2016), p. 229-290.
- J. ŠMERDA, *Denáry české a moravské*, Brno 1996.